

Л. М. Горенко

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВИНОКУРНОЇ ТА ЦУКРОВОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ В ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ
СЕРЕДНЬОГО ТИПУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.**

Стаття присвячена основним галузям поміщицької промисловості цукроварінню та винокурінню на Правобережній Україні у господарствах середнього типу в першій половині ХІХ ст. Мета статті полягає у здійсненні аналізу формуванню та діяльності цих галузей, визначенні їх ролі у створенні нових форм господарювання, зміцненні матеріально-технічної бази виробництва. Мета і завдання досягнені, використовуючи різні методи дослідження.

Ключові слова: поміщицьке господарство, маєток, цукроваріння, винокуріння, прибуток.

Економічна та соціальна діяльність дворянства та поміщицтва є ваговою частиною історії всього суспільства. Про це свідчать переконливі зміни в економіці Європи першої половини ХІХ ст.

В процесі переорієнтації аграрного сектора на ринкові засади на Правобережжі України значну роль зіграли поміщицькі господарства середнього типу. Актуальність теми пов'язана з важливістю вивчення й урахуванням досвіду в соціально-економічних та культурних змінах, що відбувалися в переломний для суспільства період і, в яких брало участь середнє поміщицтво Правобережжя України.

Дана стаття присвячена основним галузям поміщицької промисловості цукроварінню та винокурінню на Правобережжі в господарствах середнього типу в першій половині ХІХ ст.

Метою статті є проведення аналізу діяльності цукрової та горілчаної галузей маєтків. Безпосереднім завданням є визначення їх ролі у створенні нових форм господарювання, а саме у переорієнтації аграрного сектора на ринкові засади.

Наукова новизна отриманих висновків полягає в тому, що на прикладі розвитку маєтків середнього типу вивчаються загальні тенденції еволюції поміщицьких господарств Правобережжя, зокрема, питання формування промислового підприємництва в рамках кріпосного права.

В основі теоретико-методологічної бази статті лежать загально-наукові методи пізнання, науково-критичний аналіз джерел. Автор використовує методи аналізу, синтезу, методи емпіричних досліджень, наукової індукції.

На сьогодні існує чималий науковий доробок, присвячений вивченню економічної діяльності поміщицьких господарств, організації їх управління. Рівня їх прибутковості та рентабельності.

В дорадянській історіографії ряд істориків та економістів Д. Воейков, В. Загоскін [1], Т. Осадчий [2], вивчали розвиток сільського господарства на Правобережжі, зокрема, внесли в науковий обіг значний фактичний матеріал про галузі господарювання тощо.

Серед наукових робіт радянської доби слід визначити праці П. Теличук [3], І. Гуржія [4], В. Яцунського [5], які до уваги взяли широке коло питань, зокрема й окремі аспекти промислової діяльності поміщиків.

Українські історики О. Реєнт [6], Т. Лазанська [7], у межах своєї проблематики звертались до питань організації промисловості в поміщицьких маєтках першої половини ХІХ ст., а О. Гордуновський [8] присвятив цій темі окреме дослідження.

В першій половині ХІХ ст. на Правобережній Україні в поміщицьких маєтках певного розвитку, крім землеробської діяльності, досягли промислові підприємства.

Особливе місце в господарстві поміщиків займали винокурні, пивоварні, а з кінця 30-х–початку 40-х рр. – цукрові заводи. Гуральництво було вигідним, оскільки воно вирішувало питання збуту хліба. Крім того, в існуючих умовах дешевизни хліба на Правобережжі, ціни на горілку були досить високими. На винокурнях використовували вільнонайману, кріпацьку та примусову працю селян. Реалізовували продукцію гуралень, яка мала назву гаряче вино (горілка) таким чином: приблизно 80% продавали в шинках та великими партіями купцям, 10% залишалось для власних потреб, решта – адміністрації та найманим робітникам. Сировиною для винокурень були жито, ячмінь, пшениця низького сорту, цукрова патока тощо.

Пивоварна галузь була менш розвинута, оскільки пиво зберігалось не довго і мало незначний попит. Його реалізували на внутрішньому ринку через шинки. Для виготовлення пива використовували ячмінь, хміль та різні приправи. Сировину вирощували в економіях маєтків та закупляли в інших господарствах. Цикл варки пива тривав 3 доби.

Матеріали Кам'янського маєтку Давидових свідчать про певний розвиток цієї галузі в господарстві.

За відомістю 1811 р. Кам'янському маєтку (Чигиринський повіт Київської губернії) Давидових належали Руднянський винокурний завод у м. Кам'янка, гуральні в селах Грушівка та Баландине [9, арк. 45]. Вони працювали по шість місяців на рік, починаючи з вересня. Виробництво залежало від цілого ряду факторів: врожайності зернових, закупки та доставки хліба, палива, погодних умов тощо. Якщо заводи працювали без зупинки, то за один місяць вони виробляли 11030 відер горілки [10, арк. 45-45 зв.]. Вже за даними 1830 р. Давидовим належав лише 1 Кам'янський завод, який виробляв щомісячно 6000 відер горілки, а також пиво та оцет [11, арк. 15 – зв. 16]. Сировиною та паливом забезпечувались за рахунок власного господарства. В 40-х рр. виробництво на заводі зросло до 10000 – 15000 відер горілки на місяць [12, арк. 10].

Гарантією отримання прибутку від продажу горілчаних виробів було «право пропінації» – це монопольне виробництво та продаж напоїв у маєтках. Поміщики віддавали в оренду «горілчаний відкуп». Орендар міг продавати продукцію тільки з господарської гуральні. В контракті вказувалися строк оренди, ціни на напої, які встановлював поміщик маєтку, штрафи за продаж напоїв іншого виробництва тощо. «Горілчаний відкуп» – досить розповсюджена оренда на Правобережній Україні. Власники Кам'янського маєтку протягом 20-40х рр. постійно здавали в оренду право на продаж горілчаних виробів, як правило, строком на 3 роки [13, арк. 81].

Поміщики нерідко заключали договори з міщанами, купцями на виробництво напоїв на їх гуральнях на певний строк. Прикладом такої умови є договір між Кам'янською економічною конторою з черкаським міщанином М. Фільдштейном в грудні 1827 р. За цим договором Фільдштейн із сировини і палива маєтку, а також, використовуючи робітників заводу, повинен 5 місяців робити викурку на заводі у м. Кам'янка. За кожне якісно викурене відро горілки економічна контора платила грошима – 5 коп. та провізією. По закінченню роботи орендар отримав 1719 крб. 80 коп. асигнаціями [14, арк. 4-6].

Оптові ціни на горілку на Правобережній Україні були різними, в залежності від району, від 1 крб. 12 коп. до 1 крб. 60 коп. асигнаціями. За статистичними даними 1845 р. в Київській губернії було всього 372 гуральні та 77 пивоварень, де виробляли горілку на суму 1,6 млн. крб., пива – на 220900 крб. сріблом. В Чигиринському повіті було 24 заводи, які виробляли 337500 відер і давали прибуток 48390 крб., та 5 пивоварень з чистим прибутком 5500 крб. сріблом [15, с. 158].

Кам'янський завод давав щорічно 1500 крб. чистого прибутку, а пивоварня – 100 крб. сріблом [16, арк. 5]. В першій половині ХІХ ст. в Київській, Подільській та Волинській губерніях було 3522 поміщицькі гуральні, які виробляли 127800000 відер горілки. На 1859 р. на Правобережній Україні знаходилося 14652 шинки та горілчаних магазини [4, с. 181].

Гуральній промисловості до 1861 р. були властиві риси феодального виробництва, оборотній капітал заводів, де використовувалась сировина своїх маєтків, не був досить розвинутий (це, як правило, були дрібні підприємства), чим винокурень з купленою сировиною. Але поступово поширювались зв'язки з ринком, йшов процес роз'єднання натуральних устроїв. Гуральництво поступово перетворювалось у самостійну та основну (до розвитку цукроварень) галузь.

Виробництво цукру з цукрового буряку виникло в Росії на початку ХІХ ст. в поміщицьких маєтках у вигляді невеликих підприємств, в основі яких була ручна праця. Мета його була така ж, як і в гуральництві: використовували дармову кріпацьку працю та сировину з свого господарства. Цим самим вони намагалися підвищити прибутковість маєтку.

У 1801р. на Правобережній Україні було 7 цукроварень [4, с. 183]. Для заводів першої третини ХІХ ст. було характерним: невеликі розміри підприємств, ручна праця, не чисельність робітників, сік буряку випарювали у

відкритих котлах з топкою безпосередньо під ними. Проте кількість цукроварень росла швидко.

Середина 40-х рр. XIX ст. була переломним етапом у становленні цукрової промисловості: почалося технічне переоснащення заводів. Підприємства вдосконалювалися в технічному відношенні: встановлювалися парові машини та закриті апарати випарювання бурякового соку. Перший паровий завод виник у 1840 р. Другим етапом технічних зрушень було виникнення котельних та машинних відділень. А в 1860-1861 рр. ввели парові та гідравлічні преси [17, с. 134-137].

На заводах використовували кріпацьку працю, а також додаткову найману силу. Запрошували кваліфікованих спеціалістів. Маєтки не могли обійтись лише своєю сировиною, вони закупляли цукровий буряк, а також збільшували його посіви у власних господарствах. Закупівля нової техніки, сировини та палива вимагала значних витрат основного та зворотного капіталу. Це приводило до зміни організаційної структури не лише цукрового заводу, але й усього поміщицького маєтку. Цукроварні ставали основною галуззю виробництва.

Цукрові заводи поділялися на два типи: сільськогосподарські та фабричні, а в технічному відношенні – на вогневі та парові [5, с. 231-232]. У 40-х рр. майже всі заводи були вогневими. Невеликий вогневий завод випускав у середньому 4000-5000 пудів цукру на рік, а паровий – у три-чотири рази більше [5, с. 231–232].

Якщо порівняти собівартість одного пуду цукру на різних типах заводів, то виявляється, що на парових цукроварнях вона дорівнювала 3 крб. 35 коп., а на вогневих – 4 крб. 25 коп. асигнаціями (дані по Київській губернії 1853 р.) [18, с.86], що свідчило про перевагу парових підприємств.

Матеріали Кам'янського цукрового заводу дають можливість простежити еволюцію середнього за обсягом підприємства та визначити його вплив на загальний розвиток господарства. Кам'янський завод був збудований у 1844 р. по вогневій системі, а переобладнаний на паровий – тільки в 1864 р. [19, арк. 3]. У 1845 р. Кам'янський завод приніс чистого прибутку 115000крб. сріблом [20, арк. 10]. Дані про валовий прибуток та витрати заводу на 1844 р. дають можливість підрахувати чистий прибуток [20, арк. 10]:

Загальний прибуток:

- Врожай одержали – 13650 чвертин по ціні 1 крб. 50 коп., асигнаціями всього на суму 20475 крб.;

- Вироблено цукру и патоки на суму 110915 крб. асигнаціями (всю партію продали в м. Смілу);

Всього: 131390 крб. асигнаціями.

Витрати:

- Засіяно – 148 дес.;

- Витрати на насіння, обробіток та збір врожаю – 5551 крб. асигнаціями;

- Витрати на завершення виробництва заводу – 41880 крб. асигнаціями;

- Витрати на виробництво – 33778 крб. асигнаціями;

Всього: 86211 крб. асигнаціями.

Чистий прибуток за рік становив 45178 крб. асигнаціями або 12198 крб. сріблом.

Але в наступний рік простежувалась тенденція до зростання прибутку, який складав вже – 115000 крб. сріблом [21, арк. 4 зв.].

Така різниця пояснюється кількома причинами. По-перше, завод побудовано в 1844 р. По-друге, в 1845 р. площа посіву цукрового буряку була розширена до 400 дес. [21, арк. 4 зв.], що сприяло отриманню в кінцевому результаті значно більшої кількості продукції.

У середині ХІХ ст. центр цукрової промисловості перемістився на Правобережну Україну. В Київській губернії були зосереджені парові заводи. Кількість їх інтенсивно зростала в Київській, Харківській та Подільській губерніях (в основному, за рахунок переобладнання вогневих заводів на парові) [5, с. 233]. Що стосується вогневих заводів, їх кількість майже не змінювалась.

Такий цукровий завод, як Кам'янський, був додатком до маєтку. Виробнича потужність його невелика, розрахований він був на переробку сировини з власного господарства. Управління підприємства не відокремлювалось від управління маєтком. Його прибуток йшов не на розширення виробництва, а на виправлення кризового становища в усьому господарстві та на власні потреби поміщиків. Тому продуктивність заводу зростала повільно. Це типове сільськогосподарське підприємство, а не промислове. Гостро стояла проблема робочої сили, бо населення в основному займалося сільським господарством.

1 вересня 1848 р. було введено статут про акциз. Державний податок збирався з кожного пуду цукрового піску (з рафінаду не стягувався). За основу бралася середня кількість цукру в берківці буряку (12 фунтів відбіленого піску). Так, в перші два роки він дорівнював 30 коп. сріблом з одного пуду, далі акциз виріс до 60 коп. з пуду [17, с. 161].

Таким чином, формування промислового підприємництва розпочалося ще в першій половині ХІХ ст., проте свого розвитку досягло після скасування кріпацтва. Спеціалізація диктувалася, передусім, природно-кліматичними умовами. Тому на Правобережжі поширеними були цукроробство, винокуріння. Утримуючи цукрові заводи, поміщики з простих землевласників, прибуток яких залежав від обробітку землі та пов'язаних з ринком виключно продажем сільськогосподарської продукції та купівлею товарів для власних потреб, перетворилися в сільськогосподарських підприємців. Тепер основний капітал складався із землі, маєтку, будівлі та обладнання заводу, мав оборотний капітал з ринком.

Купецькі цукрові заводи створили певну конкуренцію поміщицьким підприємствам, але загальна роль купецького капіталу в бурякоцукровій промисловості була скромною. В цілому, цукрове виробництво зберегло в першій половині ХІХ ст. поміщицький характер.

Список використаних джерел

1. Воейков Д. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении земледелия, о ценности имений и о крестьянском деле / Д. Воейков, В. Загоскин. – СПб., 1867. – 146 с.
2. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае на Украине, в Подолии, Вольни. Опыт статистико-экономического исследования / Т. И. Осадчий. – К., 1899. – 132 с.
3. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К.: Вид-во Київського університету, 1973. – 190 с.
4. Гуржій І. А. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в першій половині XIX ст. / І. А. Гуржій. – К.: 1954. – 281 с.
5. Яцунский В. К. Социально-экономическая история России. XVIII – XIX вв. / В. К. Яцунский. – М.: 1973. – 331 с.
6. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.) / О. Реєнт. – К., 2003. – 344 с.
7. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні / Т. Лазанська. – К.: Інститут історії України, 1999. – 282 с.
8. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст.м / О. М. Гордуновський // УІЖ, № 1. – 2000. – С. 61–71.
9. Центральний Державний історичний архів України в м. Київ (далі – ЦДІА). – Ф.533. Оп. 1. – Спр. 1260. – Арк. 45.
10. Там само. – Арк. 45 – 45 зв.
11. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.315. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 15 – 16 зв.
12. Там само. – Арк. 10.
13. Там само. – Арк. 81.
14. Там само. – Спр. 14. – Арк. 4 – 6 зв.
15. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. – СПб., 1852. – Т. 2. – С. 158.
16. ДАЧО. – Ф. 315. – Оп. – 1. – Спр. 21. – Арк. 5.
17. Тихонов Б. В. Развитие свеклосахарной промышленности во второй половине 40-х и в 50-х гг. XIX ст. / Б. В. Тихонов // Исторические записки АН СССР. – М., 1958. – № 2. – С. 134–137.
18. Воблый К. Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР / К. Г. Воблый. – М., 1928. – Т. 1. – С. 86.
19. ЦДІА України. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 3.
20. ДАЧО. – Ф. – 315. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 10.
21. Там само. – Спр. 21. – Арк. 4 зв.

References

1. Voeikov D. Kievskaya guberniya. Statisticheskie svedeniya o raspredelenii zemledeliya, o tsennosti imeniy i o krestyanskom dele / D. Voeikov, V. Zagoskin. – SPb., 1867. – 146 s.
2. Osadchiy T. I. Zemlya i zemledeltsy v Yugo-Zapadnom krae na Ukraine, v Podolii, Volyini. Opyit statistiko-ekonomicheskogo issledovaniya / T. I. Osadchiy. – K., 1899. – 132 s.

3. Telychuk P. P. Ekonomichni osnovy ahrarnoyi revolyutsiyi na Ukrayini / P. P. Telychuk. – K.: Vyd-vo Kyuyivs'koho universytetu, 1973. – 190 s.
4. Hurzhiy I. A. Rozklad feodal'no-kriposnyts'koyi systemy v sil's'komu hospodarstvi Ukrayiny v pershiy polovyny KhIKh st. – K.: 1954. – 281 s.
5. Yatsunskiy V. K. Sotsialno-ekonomicheskaya istoriya Rossii. HVIII – HIIH vv. – M.: 1973. – 331 s.
6. Reyent O. Ukrayina v impers'ku dobu (KhIKh – poch.. KhKh st.) / O. Reyent. – K., 2003. – 344 s.
7. Lazans'ka T. Istoriya pidpryyemnytstva v Ukrayini / T. Lazans'ka. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 1999. – 282 s.
8. Hordunovs'kyu O. M. Rozvytok promysloвого vyrobnytstva u pomishchyts'kykh hospodarstvakh Pravoberezhnoyi Ukrayiny pershoiy polovyny KhIKh st. / UIZh. – № 1. – 2000. – S. 61–71.
9. Tsentral'nyy Derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny v m. Kyuyiv (dali – TsDIA). – F.533. Op. 1. – Spr. 1260. – Ark. 45.
10. Tam samo. – Ark. 45 – 45 zv.
11. Derzhavnyy arkhiv Cherkas'koyi oblasti (dali - DAChO). – F.315. – Op. 1. – Spr. 16. – Ark. 15 – 16 zv.
12. Tam samo. – Ark. 10.
13. Tam samo. – Ark. 81.
14. Tam samo. – Spr. 14. – Ark. 4 – 6 zv.
15. Fundukley I. Statisticheskoe opisanie Kievskoy hubernii / I. Fundukley. – SPb., 1852. – T. 2. – S. 158.
16. DAChO. – F. 315. – Op. – 1. – Spr. 21. – Ark. 5.
17. Tikhonov B.V. Razvitie sveklosaharnoy promyishlennosti vo vtoroy polovine 40-h i v 50-h gg. HIIH st. / B.V. Tihonov //Istoricheskie zapiski AN SSSR. – M., 1958. – № 2. – S. 134–137.
18. Voblyiy K. G. Opyit istorii sveklosaharnoy promyishlennosti SSSR / K. G. Voblyiy. – M., 1928. – T. 1. – S. 86.
19. TsDIA Ukrayiny. – F. 730. – Op. 1. – Spr. 113. – Ark. 3.
20. DAChO. – F. – 315. – Op. 1. – Spr. 29. – Ark. 10.
21. Tam samo. – Spr. 21. – Ark. 4 zv.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2017 р.

Л. М. Горенко

Особенности развития сахарной и винокуренной промышленности в помещичьих хозяйствах среднего типа Правобережной Украины первой половины XIX века

Статья посвящена основным отраслям помещичьей промышленности сахарной и винокуренной на Правобережье в хозяйствах среднего типа в первой половине XX века. Цель статьи состоит в том, чтобы исследовать и дать анализ формированию и деятельности этих отраслей, определении их роли в создании новых форм хозяйствования, укреплении материально-

технической базы. Цель и задачи достигнуты, используя при этом разные методы исследования.

Ключевые слова: помещичье хозяйство, имение, сахарная промышленность, винокурение, прибыль.

L. M. Horenko

Features of development of sugar and distilling industry in landowners' farms of the middle type at Right Bank Ukraine in the first half of the XIX century

The article is devoted to the main branches of landlord industry – sugar and distilling industry at Right Bank Ukraine in farms of the middle type in the first half of the XIX century. The purpose of the paper is to carry out the analysis of the formation and activities of these industries, to determine their role in creating of new forms of management, strengthening material and technical base of production.

Key words: landowners' farm, estate, sugar refining, distillation, profit.